

*Карымишаква А.Т.***КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨРДҮН АЛГАЧКЫ ТҮРКОЛОГИЯЛЫК ЭМГЕКТЕРДЕ
СЫПАТТАЛЫП БЕРИЛИШИ***Карымишаква А.Т.***ОПИСАНИЕ СЛУЖЕБНЫХ СЛОВ В ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ***A.T. Karymshakova***DESCRIPTION OF FUNCTION WORDS IN THE INITIAL RESEARCHES OF TURKIC
LANGUAGES**

УДК:81-29

Макалада алгачкы түркологиялык эмгектерди жараткан белгилүү түркологдордун ошол замандардагы кызматчы сөздөр тууралуу көз караштары, пикирлери баяндалат. Ал учурда сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнүн принциптери иштелип чыга элек мезгил болгон. Ошондуктан кызматчы сөздөр катары жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдөн тышкары, түрдүү категориядагы сөздөр кызматчы сөздөр катары жаңылыш берилип келген. Ошондой болсо да бул иликтөөлөр аталган категориядагы сөздөрдүн илимий жактан терең иштелип чыгышына жакшы өбөлгө, шарт түзө алган.

Негизги сөздөр: алгачкы түркологиялык эмгектер, кызматчы сөздөр, алгачкы түркологдор, түркологдордун көз караштары.

В данной статье описываются точки зрения известных тюркологов о служебных словах того времени, которые они отразили в своих тюркологических исследованиях. В то время еще не были разработаны принципы классификации частей речи, поэтому кроме действительных служебных слов, слова из разных категорий ошибочно причислялись к категории служебных слов. Тем не менее, эти исследования стали хорошей предпосылкой для глубокой разработки данной проблемы.

Ключевые слова: первоначальные исследования по тюркологии, служебные слова, основоположники по тюркологии, точки зрения тюркологов.

This article describes the views of the well-known specialists in Turkic philology about the concept of function words of the time, which they reflected in their studies of Turkic languages. At that time, the classification principles of parts of speech had not been developed yet. Therefore, in addition to the actual function words, words from different categories were mistakenly reckoned in the category of function words. However, these studies became a good precondition for deeper analysis of the problem.

Key words: initial studies of Turkic languages, function words, the founders of Turkish studies, views of specialists in Turkic philology.

Кызматчы сөздөр маселесине Улуу Октябрь революциясына чейинки мезгилдерде тиешелүү көңүл бурулган эмес. Анткени сөз түркүмдөрүнүн теориялык маселелери таптакыр иштелип чыга элек мезгил болгондуктан, негизги көңүл көзгө даана урунган толук маанилүү сөздөрдүн түрлөрүнө бөлүнүп, сүйлөм конструкцияларында негизинен синтаксистик функцияларды аткарып, кызматчылык милдетте келген сөздөр окумуштуулардын баамынан сырткары калган. Ал учурда кызматчы сөз түркүмдөрү деген термин да, мындай сөздөрдүн тобуна кайсы сөздөрдү кошуу керектиги жөнүндө да так түшүнүк болгон эмес. Ошондуктан ал мезгилдеги окумуштуулар азыркы түшүнүктөгү жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдөн тышкары ар кайсы сөз түркүмдөгү айрым сөздөрдү “жардамчы сөздөр”, “кызматчы каражаттар” деген аталыш-түшүнүктүн астында топтоштуруп берип келишкен. Маселен, бир катар эмгектерде маани берүүчү сөздөрдүн составына киргизе албаган сөздөрдүн баары: айрым тактоочтор, ат атоочтор, сырдык сөздөр, модалдык сөздөр, жардамчы этиштер, жардамчы атоочтор, ошондой эле азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөздөр (жандооч, байламта, бөлүкчөлөр), ал эмес айрым сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр да “кызматчы каражаттар” деген аталыштын астында каралган. Анын негизги себептеринин бири булар тилде морфологиялык категория катары каралбастан, сүйлөм ичинде синтаксистик мамилелерди билдирген каражаттар катары каралган (Караңыз: Гольдерман, 1777, 219, 225; Троянский, 1824, 31; Казем-Бек, 1846, 312; Макаров, 1848; Беляев, 1915; Самойлович, 1925). Маселен, Г.Гольдермандын эмгегинде огуз тобундагы тилдерде бөлүкчөлөр тактооч катары сыпатталса (Гольдерман, 1777, 219-223), А.М.Казем-Бектин түрк, азербайжан, татар тилдерин алгачкылардан болуп салыштырып изилдеген (эки жолу басылышындагы) эмгегинде жандоочторго заттар арасындагы мамилелерди

билдирген, негизги сөздөн кийин орун алган сөздөр катары кеңири көңүл бурулуп, аларды классификациялоодо синтаксистик белгисине басым жасалып, атооч жөндөмөлөр менен гана айкашта келген жандоочтор, атооч же илик жөндөмөлөр менен айкашта келген жандоочтор, барыш же жатыш жөндөмөлөр менен айкашта келген жандоочтор деп бөлүштүрүп берилет. Бирок бул илимпоз жандоочторго өзүнө чейинки изилдөөчүлөрдөй болуп “послеречия”, “послеположения” деген аталыштарды бербестен, “послегоги” (postposition) деген атты туура көрүп бергенин эскертет (Казем-Бек, 1946, 312-315). Бирок бул категорияга автор айрым тактоочторду, жандоочторду, жардамчы атоочторду, сырдык сөздөрдү, айрым жөндөмө мүчөлөрүн, куранды мүчөлөрдү, суроо маанисин туондурган мүчөнү да кийирип жиберген. Ал эми жардамчы атоочторду жандоочтор катары колдонулган чыныгы атооч сөздөр деп сыпаттаган (Казем-Бек, 1839; 1846, 312-338). Казем-Бек этиштен атооч жасоочу –лик (кырг.: -лык), зат, сын атоочторду уюштуруучу кичирейтүү маанисиндеги джикъ (орус.: -чик), -че мүчөлөрүн, “увеличительные частицы” деген термин менен, азыркы кыргыз тилинде өткөн кылымдын 60-жылдарынан бери мүчөнүн бир түрү катары эсептелип келаткан ап-, боп-, түп- ж.б. сыяктуу сын атоочтун алдынан келүүчү мүчөлөрдү, куранды –сизъ (кырг.: -сыз), сан атоочту уюштуруучу –ынчы мүчөлөрүн, этиштин аркылуу мамилесинин –дир, –дыр, -дюр, -дур, -тыр, -тур мүчөсүн бөлүкчө катары сыпаттаган: гюрмекликъ - видение; китабчигкъ - книжечка, агкче - беловатый; апъ ачигкъ - совершенно открытый, бомъ бошь – совершенно пустой, думъ дүзь совершенно прямой; хальсизъ - слабый, гюнаһсизъ – невинный; биринджи – первый; ульдюрмекъ – заставить умереть ж.б.(Казем-Бек, 1946, 70-103, 159). Ал эми байламталык милдетти айрым та, дахи (кырг.: да, дагы) бөлүкчөлөрү, кi, кимъ, нэ (орус.: ни...ни), я (кырг.: же), буйле, шуйле (бу, шу + иле) (кырг.: муну менен, ушуну менен) байламталары аткараары белгиленет (Казем-Бек, 1946, 327-338). М.Терентьев болсо төрт тилди (түрк, фарсы, кыргыз, өзбек) кыскача салыштырып берген эмгегинде айрым жөндөмө мүчөлөрүн, куранды мүчөлөрдү жандооч катары, ал эми жардамчы атоочторду татаал жандоочтор же туунду тактоочтор катары сыпаттаган жана аларды синтаксистик белгиси боюнча классификациялаган. Анын классификациясында ырааттуулуктун жоктугу жана айрым карама-каршылыктардын орун алышы байкалат (Терентьев, Ч. I, 1875, 34-37; 134-136; 190-193). Бул эмгектерде кызматчы сөз түркүмдөрүн өзүнчө өзгөчө категория катары кароо ошол мезгилдеги илимдин жалпы деңгээлине байланыштуу мүмкүн эмес эле. Ошондуктан М.А.Терентьев тарабынан көптөгөн мүчөлөр бөлүкчөлөр (“частицы”) катары каралган (Терентьев, 1875, 58-209). Бирок азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөздөрдүн ичинен кээ бир

бөлүкчөлөр мурдагыдай эле башка сөз түркүмдөрдүн тутумунда каралып келсе да, алардын жанаша келген сөздүн маанисин күчөтүп, баса белгилөө өзгөчөлүгү изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө буруп келгенин көрүүгө болот (Караңыз: Макаров, 1848, 10; Ашмарин, 1898, 51; 238-239; Котвич, 1902, 57; Пекарский, т.1, 1907, 938-942). Бөлүкчөлөрдөгү мындай өзгөчөлүктөрдү байкашкан П.М.Мелиоранский менен А.Добиаш болсо, аларды өз алдынча сөз түркүмү катары бөлүп чыгаруу керектигин айтышкан. Бирок бул сөздөрдүн тобуна алар жаңылыш түрдө сырдык сөздөр менен этиштин ыңгайынын мүчөлөрүн киргизип жиберешкен (Мелиоранский, 1894, 42-68; Добиаш, 1897, 510-512). Ошентип, окумуштуулар көп мезгилдерге чейин кызматчы сөз түркүмдөрүн синтаксистик категория катары сыпаттап келишкен. Мындай көрүнүш кыйла кийин деле орун алып келгенин көрүүгө болот. Маселен, В.А.Гордлевский жандоочторду, байламталарды, ошондой эле жаңылыш түрдө ат атоочторду, тактоочторду да “кызматчы каражаттар” деген аталыш менен синтаксистин ичинде кароо максатка ылайыктуу деп эсептеген (Гордлевский, II, 1961). Бирок кызматчы сөз түркүмдөрүн морфологиялык категория катары караган изилдөөчүлөр да болбой койгон эмес. Маселен, И.Гиганов сүйлөмдө кызматчылык милдет аткарган сөздөрдүн ичинен татар тилиндеги жандоочтор менен жардамчы атоочторду өз мезгилинен алып караганда кыйла эле кеңири изилдеген. Бирок ал жандоочторду зат атооч, сын атооч, ат атооч, ошондой эле атоочтуктардан кийин орун алгандыгына карата “послеположения” деп атаган. Ал бул сөздөрдүн жөндөмөлөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгүн да байкаган (Гиганов, 1801, 178-187). И.Гигановдун бул эмгеги орус грамматикасынын таасиринен астында жазылгандыктан, орус тилиндеги предлогдо дал келген сөздөрдүн баарын ал “послеположения” деген терминдин астында берип, бул түшүнүккө жандоочторду, жардамчы атоочторду, айрым жөндөмө мүчөлөрүн, сөз жасоочу -дай, -сыз мүчөлөрүн киргизип жиберген. Себеби буларды орусчага которгондо: -дай орусча “подобно”, -сыз орусча “без”, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү орусча “в, на, к, у, из, от, с” деген предлогдорго туура келип калган. Автор татар тилиндеги “белән” (кырг.: менен) жандоочунун байламталык милдетте да келиши мүмкүн экендигин, “өчен” (кырг.: үчүн) жандоочу атоочтук менен айкашып келүү менен себепти билдирерин туура баамдаган. Фарсы тилинен да кабыл алынган жандоочтор (“послеположения”) бар экенин белгилеген. Буларды классификациялоодо ал сөздөрдүн морфологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алууга аракет кылган (Гиганов, 1801, 13). И.Гигановдун жогорудагы кемчиликтери А.Троянский тарабынан “Краткая грамматика татарского языка в пользу учащегося юношества” аттуу эмгекте кайталанып, “послеположения” деген аталыштын астында кайра

эле барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү, айрым куранды мүчөлөр, жардамчы атоочтор, кээ бир жандоочтор берилген. Болгону ал сөздөрдү классификациялоодо И.Гиганов сыяктуу морфологиялык критерийди жетекчиликке албастан, алардын айкашып келген сөздөрүн эске алуу менен синтаксистик белгисине басым койгон (Троянский, 1824, 31). “Грамматика алтайского языка” аттуу эмгекте болсо байламталар, бөлүкчөлөр, жөндөмөлөрдүн маанисин толуктоо үчүн колдонулган орус тилиндеги предлогго дал келген жандоочтор менен катар, жаңылыш түрдө чакчылдар, сырдык сөздөр, айрым тактоочтор, булардын грамматикалык категориялар боюнча өзгөрүлбөстүгү эске алынуу менен “частицы” деген аталыштын астында берилген. Азыркы түшүнүктөгү жандоочтордон пыла/пиле, ыла/иле (кырг.: менен), үчүн, зайын (кырг.: сайын), соң, пашка (кырг.: башка) сыяктуулар “частицы” деген аттын астында каралып, сыпатталып берилген. Бул эмгектин авторлору ары, пери (кырг.: бери) сөздөрү кээде тактоочтук, кээде жандоочтук милдет аткара алары жөнүндө туура белгилешкен. Ошондой эле “зайын, ары, пери” сөздөрүнүн этимологиясын чечмелеп берүүгө аракет кылышкан. Бирок, жыйынтыктап айтканда, аталган грамматиканын авторлору азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөздөрдүн ичинен жандоочторду ошол мезгилдеги көз караш менен алып караганда кыйла ар тараптуу жана терең анализге алышканын көрүүгө болот (ГАЯ, 1869, 93-112).

Кийинки эмгектердин бир катарында кайра эле адатка айланып калгандай, кызматчы сөздөрдүн тобуна жандооч менен байламталардан сырткары көп учурда айрым тактоочтор менен сырдык сөздөр морфологиялык категория катары киргизилип келген (Караңыз: Макаров, 1848; Архангельский, 1894, 74; Мелиоранский, 1894, 68; Самойлович, 1925; Филоненко, 1940, 81; Насилов, 1940). Маселен, П.М.Мелиоранский “Краткая грамматика казак-киргизского языка” аттуу эки бөлүктөн турган эмгектин (1894, 68-69; 1897, 26-28) эки бөлүгүндө тең кызматчы сөздөргө учкай токтолуп, ал эмес жандоочторго аныктама да берген: Өз алдынча мааниге ээ болбогон, жөндөмө мүчөлүү сөздөр менен байланышта келип, тиешелүү сөзүнөн кийин орун алган сөздөрдүн тобу катары сыпаттап, “менен, бері, шейін, үшүн, таман” деген мисалдарды берген (Мелиоранский, 1894, ч. I, с. 68-69). П.М.Мелиоранский ушул эле эмгектин экинчи бөлүгүндө айрым жандоочтордун жөндөмө мүчөлөр менен колдонулушуна токтолуп, “менен” жандоочунун жети түрдүү маанисин ачып берген (Мелиоранский, 1897, ч. II, 1897, с. 25-26). Н.Ф.Катанов болсо өзүнүн фундаменталдуу эмгегинде урянхай (тува) тилин көптөгөн диалектилери менен эсептегенде кырк жетиге жеткен түрк тилдери менен салыштырып, ары баалуу, ары кызыктуу салыштырма пландагы бай материалдарды окурмандарга тартуулаган. Кызматчылык милдет аткарган сөздөр катары ал

негизинен түрк тилдеринен орусчага которгондо “предлог” деп аталган сөздөрдүн тобун топтоп, аларды иликтеген. Ошондо айрым жандоочтор биле (кырг.: менен), үчүн, өске (кырг.: өзгө), соң менен катар, бул категорияга жаңылыш түрдө кээ бир мүчөлөр, жардамчы атоочтор чан (кырг.: жан, орус.: бок, сторона); ара (орус.: промежуток); алын (орус.: промежуток) ж.б. сөздөрдүн тобу кирип кеткен (Катанов, 1903, 749).

Улуу Октябрь революциясына чейинки мезгилдерде жогоркулардан тышкары, дагы башка бир катар эмгектерде мурдагыдай эле негизги менен кызматчы сөздөр аралаш берилип келгени менен, кээ бир кызматчы сөздөрдүн семантикасына талдоо жүргүзүүгө, айрымдарына этимологиялык анализ жасоого аракеттер да болгонун байкоого болот (Караңыз: Ястремский, 1900, 138-142; Самойлович, 1916, 90). Бирок бул эмгектердин негизги кемчилиги катары түрк тилдеринин грамматикалары орус тилинин даяр эрежелерин негизге алуу менен жазылгандыгын кийинчерээк айрым түркологдор айтып чыгышкан. Мындай кемчиликтер салыштырма пландагы алгачкы грамматиканы түзгөн А.М.Казем-Бек менен мезгилинде түркологдор тарабынан жогорку баага татып келген алтай тилинин грамматикасын жазган авторлордо да орун алган. Бирок урал-алтай тилдерин салыштырып изилдөөгө негиз салган ак. О.Н.Бётлингк “Über die Sprache der Jakuten”. (-СПб, 1851) аттуу эмгегинде толук маанилүү сөздөр менен катар кызматчы сөздөрдүн салыштырма пландагы изилдөөлөрдөгү ролун ачып көрсөтүүдө индоевропалык грамматикаларды туурап жазуудан алыс болуп, бул жагынан түркологияда секирик жасаган. Илимий грамматиканын алгачкы үлгүсү болгон бул иште ак. О.Н.Бётлингк түрк тилдериндеги жөндөмө мүчөлүү жандоочтук милдет аткарыштыгын ишенимдүү далилдеген жана котормо тажрыйбасынан улам орус тилинин даяр эрежелери менен жыйынтыктарына якут ж.б. түрк тилдеринин материалдарын алпарып такоо туура эместигин белгилеген. Ал кызматчы сөздөр менен аффикстерге ошол мезгилде эле конструктивдүү түзөтүүлөр киргизе алгандыгын кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча дасыккан адис Н.Е.Петров эскергенин айта кетүү да орундуу (Петров, 1973, 126-142; Петров, 1962, с. 17-18). Ошентип, кызматчы сөз түркүмдөрү Улуу Октябрь революциясына чейинки алгачкы түркологиялык эмгектерде көп учурда “кызматчы каражаттар” (орус.: “служебные средства”), ошондой эле “послеположения”, “послеречия” сыяктуу аталыштардын астында айрым маани берүүчү сөздөр менен аралаш берилүү менен, өз алдынча категория катары бөлүнүп чыга алган эмес. Ошондой болсо да бул алгачкы иликтөөлөр кызматчы сөз түркүмдөрүнүн илимий жактан иштелип чыгышына жакшы таяныч, өбөлгө болуп, илимий баалуулукту түзө алган.

Адабияттар:

1. Архангельский А. Грамматика народно-татарского языка. –Орунбург, 1894.
2. Ашмарин Н.И. Материалы для исследования чувашского языка. –Казань:Типогр. Императ. ун-та, 1898
3. Беляев И.А. Грамматика туркменского языка. – Ашхабад, 1915, с. 89.
4. ГАЯ –Грамматика алтайского языка, составленная членами Алтайской миссии. –Казань: Казан.ун-та типогр., 1869.
5. Гиганов И. Грамматика татарского языка, сочиненная в Тобольской главной школе учителем татарского языка. –Спб., 1801.
6. Гольдерман Ж.Д. Турецкая грамматика. –М., 1777.
7. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т.2. –М., 1961.
8. Добиаш А. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка.–Прага: Тип.др. Э.Д.Грегра, 1897.
9. Карымшакова А.Т. «Древнетюркский словардагы» кызматчы сөздөр: сыпатталып берилиши, колдонулушундагы өзгөчөлүктөр. –Журн. Известия ВУЗов Кыргызстана.–Бишкек, 2015, №7, 232-236.
10. Казем-Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. 1-е, 2-е изд. Казань, 1939; 1946.
11. Катанов Н.О. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. –Казань, 1903.
12. Котвич В.Л. Лекции по грамматике монгольского языка. –Спб., 1902.
13. Макаров Т. Татарская грамматика кавказского наречия. –Тифлис, 1848.
14. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч.1. Спб., 1894; Ч. 2. 1897.
15. Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. –М., 1940.
16. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. 1-3. Вып. 1. –Спб. –Пг. –Л.: Изд-во АН СССР. 1907-1930.
17. Петров Н.Е. О.Н.Бётлингк о служебных словах в якутском языке. –В кн.: О.Н. Бётлингк и его труд о языке якутов. –Якутск, 1973, с.126-142.
18. Петров Н.Е. Служебные имена и послелогии в якутском языке. Дис. ...канд.филол.наук. –Якутск, 1962. С.19.
19. Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика современного османо-турецкого языка. –Л., 1925.
20. Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. –Петроград, 1916.
21. Терентьев М.А. Грамматика турецкая, персидская, киргизская, узбекская. Кн. 1. –Спб., 1875.
22. Троянский А. Краткая грамматика татарского языка в пользу учащегося юношества. –Казань, 1824.
23. Филоненко В.И. Грамматика балкарского языка. –Нальчик, 1940.
24. Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. –Иркутск, 1900.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.